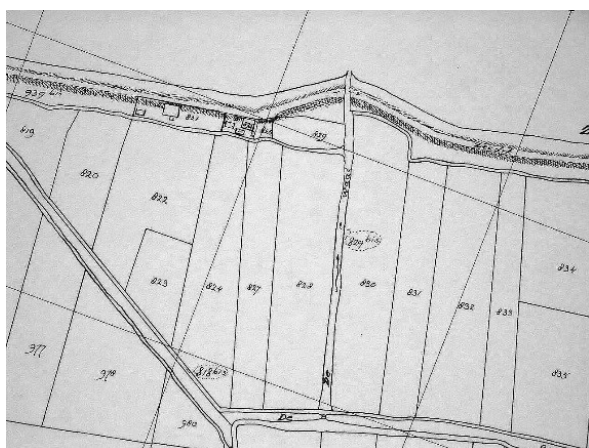

Het Putter Stoomgemaal

Rob Bosman en Gérard Hollanders

Reeds eerder is in dit periodiek geschreven over het Puttens Stoomgemaal. Eerstens in het eerste nummer van jaargang 2000 waarin vooral melding is gemaakt van het bestaan van het gemaal als industrieel erfgoed en waarin kort op de historie is ingegaan. In het eerste nummer van 2003 is vooral de restauratie van het gemaal belicht. In het onderstaande gaan we wat verder in op de historie van het afwateringssysteem van de polder en die van het Puttense gemaal. Ook resumeren we kort de recente historie van het gemaal.

Na de verwoestende stormen en de overstromingen van december 1287 kreeg het toenmalig Almere ongeveer de kustlijn die wij kennen van voor de inpolderingen van de vorige eeuw. De naam Sundersee wordt voor het eerst in een document van 1340 genoemd. In 1356 schonk hertog Reinald III van Gelre aan de bewoners van Putten en Nijkerk het recht hun gronden, toen bekend onder de naam "Erckemeheden" (nu Arkemheen), te beschermen tegen het zeewater doormiddel van een dijk.

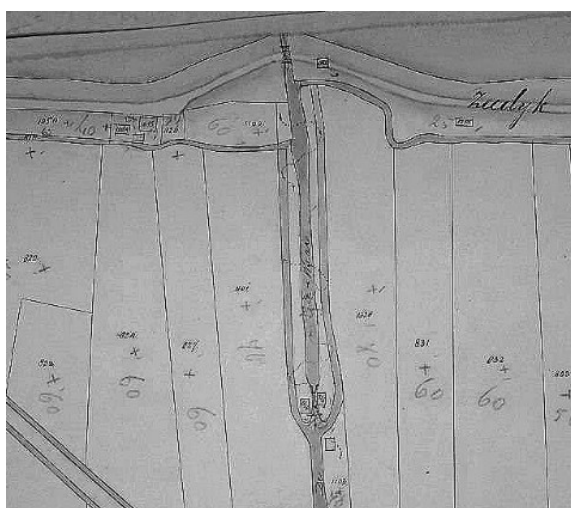
Afbeelding 1 - Fragment van de kadastrale kaart 1832. Perceelnummer 829bis vormt het uitwateringskanaal 'De Waal'. In de dijk is een doorvoer met aan het eind de keersluis (de Lan-geroessluis). Deze situatie heeft eeuwenlang bestaan.

De lengte van deze dijk was ruim 10 km en werd gelegd tussen wat tegenwoordig bekend is als de Laak (bij Nijkerk) en de Schuitenbeek (bij Putten). De verlening van het zgn. 'dijkrecht' bracht ook plichten met zich mee, namelijk de plicht tot afstand van grond

om de dijk te leggen en de plicht tot onderhoud van dijk, watergangen en wegen binnen het door de dijk beschermde gebied. Ook omvatte de dijkbrief bepalingen voor de vorming van een polderbestuur dat in naam van de gezamenlijke grondeigenaren de onderhoudstaken zou regelen. De kosten hiervan kwamen voor rekening van de eigenaren. Het dijkrecht is in de loop der jaren meerdere malen aan de eisen des tijds aangepast.

In de volgende eeuwen zijn er door dijkdoorbraken nog grote delen van dit gebied door de zee opgeslokt en is het dijktracé daaraan aangepast. De totale grootte van de polder Arkemheen is nu nog ongeveer 3200 ha. Voor het afwateren van de landerijen in deze polders had men tussen 1531 en 17768 keersluizen in de dijk aangelegd. Bij laagtij ging een deur open en kon het water uit de polder stromen, door de vloed werd de deur dicht gedrukt en bleef het zeewater buiten. Als echter voor langere tijd de zee opgestuwd werd door de wind kon men niet afwateren en liepen de lage gedeelten van de polder onder water.

Tussen 1705 en 1720 heeft men de havenvaart (nu bekend als Arkervaart) en de havenkom van Nijkerk gegraven. Om de toegang tot de haven voor schepen mogelijk te maken moest het waterpeil in vaart en haven hoger zijn dan dat van de polder. Daarom werden haven en vaart losgemaakt van het uitwateringssysteem van de polder waardoor de polder feitelijk in tweeën

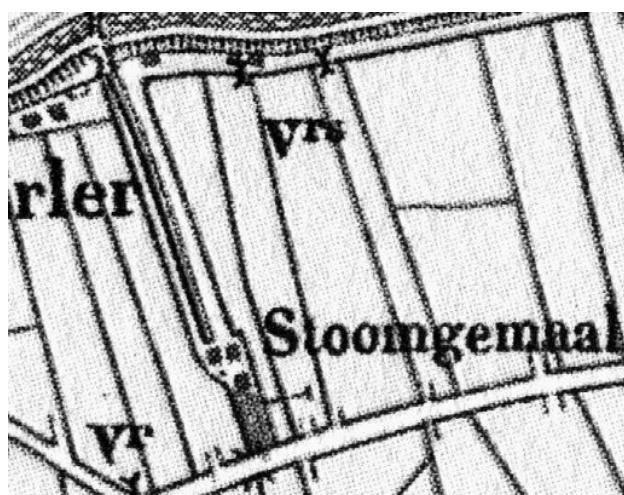

Afbeelding 2 - Fragment van de kadastrale kaart 1880. De achter de dijk liggende **watergangen** zijn bij de Waal afgesloten en er zijn nieuwe watergangen gemaakt die de verbinding vormen met de Waal vóór het nieuwgebouwde windgemaal.

werd gedeeld. Deze stukken staan bekend als de Nijkerker en Putter polder en verhouden zich ten opzichte van elkaar ongeveer als 2 : 1. De splitsing van de polder had voor de afvoer verstrekkende consequenties die vooral in de 19e eeuw duidelijk werden door grote wateroverlast. Door uitdiepen van bestaande beken en afvoerkanalen in de jaren na 1840 leek verbetering op te treden. Ontwikkelingen elders verstoorden deze toestand echter weer. Immers, in de eerste helft van de negentiende eeuw zijn de woeste domeingronden door het Rijk aan de gemeenten ter ontginning overgedragen. Dit betekende dat in de loop der jaren steeds meer hoge gronden en veengebieden in de gemeenten Putten en Nijkerk in cultuur werden gebracht. En ook deze gronden moesten afwateren, water dat tenslotte in het afwateringssysteem van de Arnhemse polder terecht kwam. De Nijkerker polder lag het laagst zodat het probleem zich daar het eerste openbaarde en tot een noodzakelijke maatregel leidde: de bouw van een windwatermolen.

Deze windmolen die de naam kreeg van de verlener van het eerste dijkrecht, de 'Hertog Reijnout', is in 1863 in dienst gesteld. Het was een zgn. bovenkruier. In 1870 is deze molen na een bliksem-inslag afgebrand en herbouwd. In het Putter gedeelte zou de oude afwatering blijven bestaan. Maar al in 1873 bleek dat de afwatering van het Putter gedeelte ook niet aan de verwachtingen voldeed en is in 1874 eenzelfde molen geplaatst bij de Langeroesluis, de huidige locatie van het Putter Stoomgemaal. Daartoe moest echter wel het een en ander gebeuren. Allereerst moest grond aangekocht worden om de veranderingen in het landschap die een molen met zich mee bracht te kunnen realiseren. De benodigde grond werd aangekocht van mevrouw Carolina Marcus te Nijkerk. De veranderingen betroffen vooral het afsluiten en verleggen van de binnendijkse watergangen naar de keersluis. Deze moesten nu in de kolk vóór de nieuwe molen uitkomen. Dan moest een plaats gereed worden gemaakt om de molen te bouwen en diende er een woning te worden gerealiseerd voor een (water)molenaar. Ten-

slotte diende er een molenaar te worden geworven. De eerste molenaar was Pieter Rietkerk uit Alkemade. Hij vestigde zich met zijn vrouw en twee kinderen op 30 januari 1874 in de molenaars-woning. Zijn dienstverband heeft niet lang geduurd want op 28 juni 1875 vertrok hij alweer naar de Haarlemmermeer. Hij werd opgevolgd door Teunis Brons die met zijn gezin van vrouw en vier kinderen al op 30 juni zijn intrek in de molen nam. Hij bleef in dienst tot het eind van het bestaan van de windmolen. De molen bleef, net als het latere stoomgemaal, naamloos en stond verder bekend als de Putter molen.

Afbeelding 3

Fragment van de militaire stafkaart 1906. Hierop zijn het stoomgemaal en de watergangen schematisch weergegeven

Het is merkwaardig dat voor het plaatsen van windwatermolens is gekozen. Immers, het was is 1862 al vele decennia bekend dat stoomgemalen vele voordelen boven windmolens hadden. Een stoomgemaal was immers onafhankelijk van de wind en dus meer bedrijfszeker. Dit was elders in het land zelfs al in de 18e eeuw aangetoond. Het toch plaatsen van windmolens zal wel goedkoper zijn geweest maar ook hier is gebleken dat goedkoop vaak duurkoop is. Want als gevolg van de voortgaande ontginningen van de hogere woeste gronden en de daardoor veroorzaakte watertoevoer bleek al snel dat de windmolens onvoldoende capaciteit hadden om de polders droog te houden. Daarom is in 1882 besloten om een stoomgemaal te bouwen op de plaats van de molen Hertog Reijnout. In 1883 is dit stoomgemaal in dienst gesteld. Een ge-

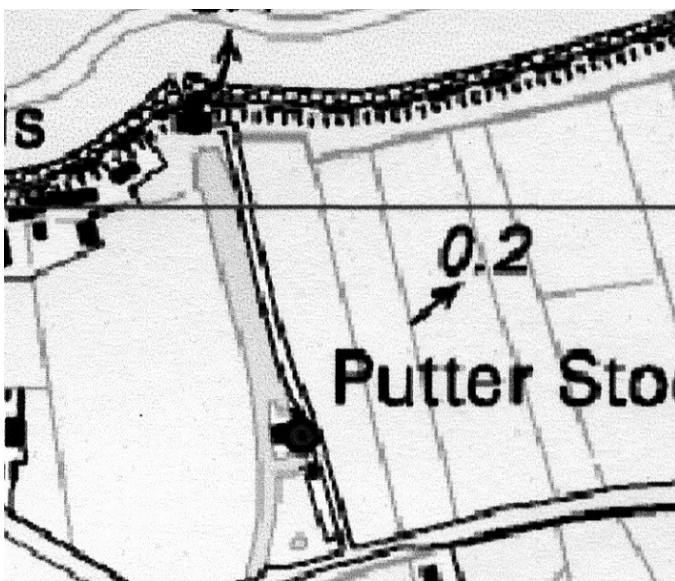
deelte van de Putter polder, net oostelijk van de Arkervaart, waterde niet af naar de Putter molen. Er is toen een duiker geplaatst onder de Arkervaart om dit gedeelte af te laten wateren naar de Nijkerker polder. De afwatering voldeed echter niet en nadat men een voorstel tot een tweede duiker had verworpen werd besloten tot de bouw van een stoomgemaal in de Putter polder. In 1885 is dit gebouwd en in 1886 in bedrijf gesteld. De duiker was toen niet meer nodig. Heden ten dage kan men de overblijfselen ervan nog zien op het eiland in de Arkervaart: een stuk beton met daaruit stekend een stuk draadstang. Om de brandstof (kolen) op te slaan is een kolenschuur gebouwd op de dijk (gemakkelijk voor de bevoorrading). In 1911 is een nieuwe kolenschuur aan het machinehuis aangebouwd en is de kolenschuur op de dijk afgebroken. Het stoomgemaal heeft tot 1971 gewerkt en is toen stilgezet en vervangen door een elektrisch gemaal in de dijk.

Machinisten Van het Putter stoomgemaal in deze periode zijn geweest:

Abraham van As	1886-1890
Jacobus van As	1890-1906
Johan van As	1907-1910
Mannes Schuurhuis	1910-1956
Egbert Blom	1956-1960
Leendert van den Berg	1960-1966
Anton van de Burgt	1966-1971

Deze laatste machinist, die tegenwoordig vrijwilliger is bij het gemaal, heeft de bijbehorende woning in 1972 verlaten. Het huis is toen verhuurd tot 1979. Het geheel van stoomgemaal en woning is in 1976 op de lijst van beschermde rijksmonumenten geplaatst. In 1980 is het door het waterschap ter verkoop aangeboden en is het door de huidige eigenaren, Willem en Marja van de Klok, gekocht met als doel bewoning en restauratie. In 1999 zijn een aantal vrijwilligers van het gemaal Hertog Reijnout, dat in 1986 gerestaureerd is nadat het tot 1983 in werking is geweest, bij de huidige eigenaren geweest om over hulp bij restauratie van het

gemaal te praten wat uiteindelijk heeft geleid tot een uitgebreide renovatie/restauratie. Dit werd ondersteund door de vrienden van het het Nijkerker gemaal en de nodige sponsors.

Afbeelding 4

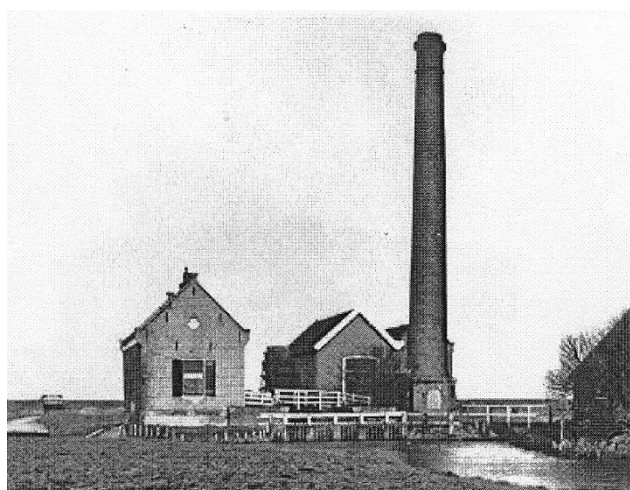
Fragment van de topografische kaart van de gemeente Putten 2000. Hierop is de huidige situatie te zien. Uit de vorm van de watergang blijkt dat het stoomgemaal geen uitwaterende functie meer kan vervullen en nog uitsluitend museaal is.

De restauratie is begonnen op 15 januari 2000 en op 16 juni 2006 is het gemaal weer in werking gesteld door de heer Fabriek, wethouder van de gemeente Putten. Tijdens de restauratie zijn er wel wat problemen geweest. De ketel die bij aanvang van de restauratie in het ketelruim lag was een Cornwall ketel, daar geplaatst in 1915 ter vervanging van de oorspronkelijke ketel. Deze ketel had een gemetselde muur onder de ketelromp. Tijdens een noordwesterstorm in de nacht van 13 op 14 januari 1916 is de dijk van de polder op verschillende plaatsen doorgebroken en heeft het gemaal gedeeltelijk in het zoute water gestaan, zo ook de ketel. Door corrosie was de ketelplaat aan de onderkant behoorlijk weggevretten en mat slechts 4,7 mm van de oorspronkelijk 13 mm dikte. De ketel werd afgekeurd en er moest dus een vervangende ketel komen want zonder ketel geen stoom of machine. Het was de wens om kolen te stoken. Uiteindelijk is het gelukt om zo'n ketel te bemachtigen. Zo waren er nog wel wat meer probleempjes.

In de loop van de zes jaar van de restauratie zijn ongeveer 6000

manuren besteed om het geheel weer draaiende te krijgen. Hierbij is de authenticiteit zoveel mogelijk gewaarborgd. De gasverlichting, tot 1971 was er geen elektriciteit op het gemaal, is in de oorspronkelijke staat hersteld evenals de borden met origineel gereedschap. Om een ieder te laten genieten van het gemaal en deze techniek te tonen is het gemaal 12 x per jaar onder stoom en in werking. Het kan echter niet meer werkelijk water uitpompen, dit door de plaatsing van het elektrische gemaal. Maar de werking kan nog wel getoond worden.

Afbeelding 5
*Het Putter
stoomgemaal
toen het nog in
functie was.*

Het Putter Stoomgemaal is tot op heden (juni 2014) het laatst gerestaureerde stoomgemaal van Nederland en het enige stoomgemaal dat privébezit is. Wij hebben in Nederland 784 stoomgemalen in gebruik gehad en er zijn er nog slechts acht werkend over waarvan de twee van de Arkemheense polder.

Bronnen:

- *Gemeente Archief Putten*, bevolkingsregisters en kadastrale leggers.
- *W. Zondervan*, *Geschiedenis van de zeepolder Arkemheen 1356-1956*, Nijkerk 1956.
- *W.J. Hagoort*, *De Gelderse polder Arkemheen*, Walburg Pers 2006.
- *R. Daalder e.a.*, *Het Kezending in de polder Blijdorp*, Rotterdam 2009.

+++